

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜR.....	11
SUNUŞ.....	15
Bölüm I	
PLATON	17
Bölüm II	
ARISTOTELES.....	23
Bölüm III	
(a) EPIKUROŞ	37
Bölüm III	
(b) LUCRETIUS	41
Bölüm IV	
CICERO	44
Bölüm V	
SENECA.....	50
Bölüm VI	
EPIKTETUS.....	59
Bölüm VII	
MARCUS AURELIUS	65

Bölüm VIII	
AUGUSTINUS	73
Bölüm IX	
T. AQUINAS	86
Bölüm X	
G. BRUNO	97
Bölüm XI	
B. SPINOZA.....	108
Bölüm XII	
R. DESCARTES	115
Bölüm XIII	
VOLTAIRE	123
Bölüm XIV	
D. DIDEROT	127
Bölüm XV	
D'ALEMBERT	136
Bölüm XVI	
J. J. ROUSSEAU	141
Bölüm XVII	
D'HOLBACH.....	152
Bölüm XVIII	
G. LEIBNIZ.....	162
Bölüm XIX	
T. HOBBS	181
Bölüm XX	
J. LOCKE	187
Bölüm XXI	
G. BERKELEY.....	193

Bölüm XXII	
D. HUME	199
Bölüm XXIII	
I. KANT	205
Bölüm XXIV	
J. G. FICHTE	231
Bölüm XXV	
F. W. J. SCHELLING	243
Bölüm XXVI	
G. W. F. HEGEL.....	275
Bölüm XXVII	
A. COMTE	309
Bölüm XXVIII	
L. FEUERBACH.....	327
Bölüm XXIX	
M. BAKUNIN	357
Bölüm XXX	
K. MARX / F. ENGELS	364
Ek I	
GAZÂLÎ	383
Ek II	
IBN RÜŞD/AVERROES.....	393
YARARLANILAN KAYNAKLAR.....	405

SUNUŞ

Filozoflar ve Tanrılar başlıklı bu çalışma, anlaşılabilceği gibi, kimi seçkin filozofların Tanrı, ya da tanrılar, üstüne görüşlerini -onların kendi anlatımlarıyla- ortaya koymayı amaçlayan fragmanlardan oluşturulmuş bir derlemedir. Ancak, böyle olmakla birlikte, kendi izleği çerçevesinde bile tüketici olma iddiasından çok uzaktır. *İlkin*, salt Batılı düşünürlerle sınırlandırılmıştır. (Bunun tek ayrıkısı, çalışmanın sonuna eklenmiş olan Ek I ve Ek II'deki İbn Rüşd ve Gazâli'dir.) Dahası, bu sınırlandırma çerçevesinde bile, *tüm* filozof ve/ya düşünürlerin ele alınmadığı (belki de, alınamayacağı), kolaylıkla görülecektir. *İkinci olarak*, değinilen filozofların bütünsel dizge ve kavramlaştırmaları bilinmeksizin, onların bu tikel izlek içerisindeki konumlarını da hakkıyla değerlendirmek çok güçtür. Bu güçlüğü bir ölçüde aşmak amacıyla herbir düşünür için kısa bir tanıtım eklenmesi düşünülmüşse de, böyle bir girişimin hem nicel hem de nitel sorunlar yaratacağı öngörülerek, bundan vazgeçilmiştir. Ardından, yine aynı amaçla, bu izlekle bağlantılı kimi kaynakların belirtilmesi düşünülmüş; ancak, ilgili okurların bunları (genelağ yoluyla) kolayca bulabileceği, hatta edinebileceği, varsayılmıştır.¹ *Üçüncü bir nokta*,

1 Yine de, genel ve toplu bir görünüm sunmak açısından, G. Oppy ve N. N. Trakakis'in derlediği, beş ciltlik *The History of Western Philosophy of Religion* başlıklı yetkin çalışmayı anımsatmakta yarar vardır. Öte yandan, J.H. Dunham'ın, 1947 tarihli *The Religion of Philosophers* başlıklı çalışması da soruyu filozoflar temelinde irdelemekte ve buradakine benzeş, ama fragmanlar formunda olmayıp, daha çözümsel ve bütünsel

çevirilerin değişik kaynaklardan yapılmış olmasının getirdiği terimbilimsel sıkıntıların varlığıdır. Örneğin, özellikle antik filozofların İngilizceye çevrilmiş metinlerinde sık sık 'us/akıl' ('reason') ve 'anlak/zeka' ('intellect') sözcüklerinin birbiri yerine kullanılmış olduğu anlaşılmaktadır. Böylesi durumlarda, sözcüğün İngilizce karşılığı ayraç içerisinde gösterilmiştir. *Son olarak*, kullandığım sözcüklere yabancı olan okurlar dikkate alınarak, bunlardan kimilerinin yanına (yine ayraç içinde) İngilizce karşılıklarının eklenmiş olduğunu belirtmek isterim.

Aslında, bu çalışma *Din ve Felsefe* üstüne daha kapsamlı bir çalışmanın bir tür hazırlık notu olarak düşünülmüş; ancak türlü ontik nedenlerle, erken yayınlanması kaçınılmaz duruma gelmiştir. Bunun bir sonucu olarak, yapılabilecek değerlendirmelerde bu noktanın da dikkate alınması beklenmektedir.

Celal A. Kanat
Gelibolu, 2025 Kasım
(akanat.c@gmail.com)

bir görünüm sunmaktadır. Ayrıca, Türkçeleştirilmiş bir yapıt olarak, M. Eliade'nin üç ciltlik *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi* de burada anılabilir.

Bölüm I

PLATON

29e-30a {*Timaios*²:} O halde oluşla evreni yaratanın onları neden yarattığını söyleyelim. Yaratan iyi idi, iyi olanda da hiçbir şeye hırs uyanmaz. Hırs duymadığından da, elden geldiğince kendine benzemesini istedi. Bilge insanların kanaatine göre, oluşun, evren düzeninin en esaslı ilkesi budur. Gerçekten, Tanrı her şeyin elden geldiğince iyi olmasını, kötü olmasını istediğinden, hareketsiz olmayan, kuralsız ve düzensiz bir hareket içinde olan, gözle görünebilir şeylerin bütünü ald; düzenin her bakımdan daha iyi olduğunu düşünerek, onu düzensizlikten düzene soktu. {...}

31b-c Tanrı evreni kurarken önce ateşle topraktan işe başladı. Ama elde yalnız iki nesne olunca, bir üçüncüsü olmadan onlar güzelce birleştirilemez; çünkü ikisinin arasına onları birleştiren bir bağ lazımdır. {...}

32b-c Tanrı ateşle toprağın arasına su ile havayı koymuş, onları birbiriyle mümkün olduğu kadar aynı oranda birleştirmiştir {...} İşte evrenin gövdesi böylece bu dört öğeden yaratılmıştır. {...}

2 Platon'un, "söze girişine hayran olduğu"nu belirttiği *Timaios* bundan sonra bütün yapıtın tek sözcüsü durumundadır ki, yapıtın adı da bunu imlemektedir. Bu durum Platon'un, değişik sebeplerle, bu konuda konuşmak istememesinden kaynaklanmış olabilir. Genç Sokrates'in ağzından Platon aşağıdaki açıklamayı, "gerçekten de çok usayatkın gözüküyor" diye niteler.

35a Tanrı ruhu vücuttan önce, yaş ve erdem bakımından da ona üstün yaratmıştır. Çünkü ruh, hükmetmek için, vücut da boyun eğmek için meydana getirilmiştir.

(*Timaios*, ss. 30-37; *Complete Works*, pp. 960-63)

40d-e Öteki tanrısalların kökenini bilmek ya da anlatmak bizlerin ötesindedir ve tanrıların soyundan olduklarını ileri süren, -kendileri öyle diyorlardı- eski zaman insanların geleneklerini kabul etmeliyiz -ve onlar kendi atalarını kesinlikle biliyor olmalıdırlar.

(*Complete Works*, p. 968; *Timaios*, s. 46)

269e-d--270a-c-273b-c {Yabancı³:} Bir süre Tanrı evrenin gidişine kendi yön verir, bu gidişi idare eder; sonra bir süre de, belli çağlar geçip gittikten sonra, evreni kendi gidişine bırakır. Yaratıcı, daha başlangıçta evrene akıl ve can vermiş olduğu için, evren kendiliğinden geri döner ve ters yönde dönmeğe başlar. {...} Çünkü, ancak en tanrısal şeyler değişmeden, olduğu gibi kalır. {...} Öyleyse, ne evren/dünya her zaman kendiliğinden hareket eder demeliyiz, ne Tanrı tarafından sıra ile iki karşıt yönde hareket ettiriliyor demeliyiz, ne de istekleri birbiriyle çarpışan iki Tanrı evreni/dünyayı döndürüyor demeliyiz. Yalnız bir imkan kalıyor; o da -demin dediğim gibi- bir zamanlar, evreni/dünyayı tanrısal olan ve Yaratıcının elinden taze hayat ve ölümsüzlük alan dışsal bir erk yönlendirir ve yine, zamanla, başıboş bırakır. {...} Tanrı'dan ayrılıp evren/dünya kendi başına kalınca, ilkin her şey oldukça iyi gitti, ama zamanla unutkanlığı arttı, eski düzensizlik gene patlak verdi. {...} Bunun üzerine, her şeye düzen veren Tanrı evrenin/dünyanın zor durumunu görerek, yeniden dümenin başına geçti.

(*Devlet Adamı*, ss. 36-43 -ufak değişkeleştirimlerle;
Complete Works, pp. 833-38)

3 Genç Sokrates'in ağzından, Platon 'Yabancı'nın bu açıklamasını, "gerçekten de çok usayatkin gözüküyor" diye niteler.

379e-380c Demek ki, Tanrı iyi olduğu için, insanların başına gelen her şey, çoğumuzun sandığı gibi, ondan gelmez. Yalnızca iyi olan şeyler Tanrı'dan gelir. İyi şeyler de, kötülüklerden daha az olduğuna göre, Tanrı'dan çok değil, az şey gelir bize. Kötü şeyler için, başka sebepler aranmalı. Bunların Tanrı'dan geldiği söylenmemeli. {...} Tanrı her şeyin değil, ancak iyi olan şeylerin sebebidir.

(*Devlet*, ss. 110-11; *The Republic*, pp. 233-34; *Complete Works*, p. 1088-89)

381e-383a Demek ki, Tanrı'nın hep değişmek istemesi olanaksızdır; varsayıldığı üzere, düşünülebilecek en hakça ve en iyi varlık olarak her Tanrı saltık olarak ve her zaman, kendi formunu korur. {...} Öyleyse, Tanrı hem sözde hem de eylemde, yetkin olarak yalnız ve doğru kalır; değişmez; imle ya da sözle, düş ya da görüntülerle, {bizleri aldatmaz}. {...} Tanrılar kendilerini dönüştüren sihirbazlar değildir, ne de herhangi bir şekilde insanlığı aldatırlar.

(*The Republic*, pp. 235-37; *Complete Works*, pp. 1092-93; *Devlet*, ss. 113-17)

853c {... bizler} kendileri de tanrı soyundan gelme eski yasa-koyucuların aynı soydan {gelen} başkaları için, tanrı çocukları olan kahramanlar için yasalar çıkardıkları gibi değil de, bugün bir insan olarak insanoğullarına yasalar koyuyoruz {...}

(*Yasalar*, s. 341; *Complete Works*, p. 1546)

885b Yasalara uygun olarak tanrılara inanan hiç kimse hiçbir zaman isteyerek ne dinsizce bir hareket yapmalı ne de yaya aykırı bir söz söylemeli; ancak şu üç nedenden biri yüzünden bunu yapabilir: Ya dediğim gibi, tanrılara inanmıyordu; ya ikinci olarak, {onların} var olduklarını ama insanlarla ilgilenmediklerini düşünüyordu; ya da üçüncü olarak, {onların} kurbanlarla kandırılıp kolayca yatıştırılabildiklerine inanıyordu.

(*Yasalar*, ss. 381-82; *Complete Works*, p. 1575)